

Πρὸς μία ὑπερδιαλεκτικὴ τῆς ἀνθρωπινότητας: ἀγάπη, αὐθεντικότητα, τεχνητότητα

Νίκου Ἐρηνάκη*

1. Αὐθεντικότητα, ἑτερότητα καὶ ἀγάπη πρὶν καὶ πέραν τῆς ψηφιακότητας

Ἄν ἐπιθυμοῦμε νὰ προτάξουμε τὴν ἀνθρώπινη αὐθεντικότητα, τὴ δημιουργικότητα καὶ τὴν αὐτονομία –καὶ μὲ ἐπίγνωση τῆς σημαντότητας καὶ πηγαιότητας αὐτῶν νὰ ἐπιτρέψουμε τὴν περαιτέρω ἀνάπτυξη καὶ ἐμπλουτισμό τους ἀκόμη καὶ ἀπὸ τεχνητὲς μορφές– ὀφείλουμε νὰ διαπιστώσουμε ὅτι ἓνα τέτοιο πλαίσιο δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ διέρχεται ἀναγκαστικὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἑτερότητα. Ἡ αὐθεντικότητα, ἐφ’ ὅσον δὲν εἶναι ψυχολογικὸ ἰδίωμα ἀλλὰ ὄντολογικὴ καὶ ὑπαρκτικὴ στάση, δὲν θεμελιώνεται ὡς ἀτομικὴ κυριότητα· πραγματώνεται ὡς τρόπος σχέσεως. Μὲ τὴν ἔννοια τῆς αὐθεντικότητας ἐδῶ ἐννοεῖται ἡ ὑπαρκτικὴ συνέπεια λόγου–βίου–σχέσεως καὶ ὄχι ἡ εἰκόνα τοῦ ἑαυτοῦ ὡς ἀπλῶς μία εἰκονικὴ κατασκευή.

Γινόμεστε πηγαῖα δημιουργικοὶ γιὰ νὰ γίνουμε πραγματικὰ αὐθεντικοὶ καὶ τελικὰ ἐλεύθεροι. Ἀλλὰ δὲν μπορεῖ νὰ πραγματωθεῖ αὐτὴ ἡ τριαδικότητα μόνον γιὰ ἐμᾶς· πρέπει νὰ ἰσχύει καὶ γιὰ ὅλους τοὺς ἄλλους – ἢ θὰ ἰσχύει καθολικὰ ἢ θὰ ἐκφυλίζεται σὲ προνόμιο. Ἡ ἐλευθερία διέρχεται μέσα ἀπὸ τὴν ἠθικότητα, γιὰτὶ διέρχεται μέσα ἀπὸ τὴν ἑτερότητα: ὄχι ὡς ἐμπόδιο στὴν αὐτονομία, ἀλλὰ ὡς ἡ ἴδια ἢ συνθήκη τῆς, ὄχι ὡς φραγμός, ἀλλὰ ὡς ὄρος δυνατότητας. Αὐτὸ σημαίνει πὼς ἡ ἀνθρώπινη ὑπαρξὴ δὲν εἶναι ἓνα αὐταρκες ἄτομο, ἀλλὰ

* Ὁ Νίκος Ἐρηνάκης εἶναι Ἐπίκ. Καθηγητὴς Κοινωνικῆς & Πολιτικῆς Φιλοσοφίας καὶ Φιλοσοφίας τοῦ Πολιτισμοῦ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Κρήτης καὶ ποιητής.

πρόσωπο – δηλαδή ύπαρξη σέ σχέση, ικανή για κοινωνία. Ἡ ἑτερότητα δὲν εἶναι ἀπλῶς διαφορά, ἀλλὰ πρόσκληση: νὰ συναντήσω τὸν ἄλλον ὡς μοναδικό, χωρὶς νὰ τὸν μετατρέψω σὲ ἀντικείμενο.

Σὲ αὐτὸ τὸ σημείο, πρὶν καὶ πάνω ἀπ’ ὅλα, ἡ οὐσιώδης ἀνιδιοτελῆς ἀγάπη δείχνει τὸν δρόμο. Ὁ ἀπόστολος Παῦλος εἶναι σαφής: «ἡ ἀγάπη οὐ ζητεῖ τὰ ἑαυτῆς»¹ καὶ ἀκόμη: «νυνὶ δὲ μένει πίστις, ἐλπίς, ἀγάπη... μεῖζων δὲ τούτων ἡ ἀγάπη»². Ἡ ἀγάπη ἐδῶ δὲν εἶναι ἀπλῶς συναίσθημα ἀλλὰ ὀλισθηρὸς τρόπος ὑπάρξεως: ἔξοδος ἀπὸ τὴν αὐτοαναφορικὴ αὐτάρκεια, ἀνιδιοτελῆς ἀποδοχὴ τοῦ ἄλλου, δημιουργικὸ ἀνοιγμα σὲ κοινωνία. Αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ ὀρθόδοξο ἦθος τῆς κοινωνίας – ἡ ἐλευθερία ὡς δυνατότητα αὐτοπροσφορᾶς – ἀποκαλύπτει ὅτι ἡ ἠθικότητα δὲν εἶναι ἐξωτερικὸς κώδικας, ἀλλὰ ἀσκητικὴ μορφή ἀγάπης: μάθηση τοῦ πῶς νὰ ὑπάρχω χωρὶς νὰ ἐκμηδενίζω τὴν ἑτερότητα.

Ἡ ἑτερότητα λειτουργεῖ ὡς ὅρος ἠθικότητας: χωρὶς ἄλλον δὲν ὑπάρχει πεδίο εὐθύνης. Ἡ ἀγάπη, παρ’ ὅτι κοινωνικὴ ἀναγκαιότητα, δὲν λειτουργεῖ ἀπλῶς ὡς κοινωνικὸ ἐργαλεῖο, ἀλλὰ ὡς ὄντολογικὴ ἔξοδος ἀπὸ τὴν αὐτάρκεια: δὲν περιγράφει μόνο τὸ τί ὀφείλω νὰ κάνω, ἀλλὰ τὸ πῶς ὀφείλω νὰ ὑπάρχω. Στὸ σημείο αὐτό, ἡ ὀρθόδοξη πίστη εἶναι ἀκριβής: Ὁ ἄνθρωπος δὲν ἐξαντλεῖται στὸ ἄτομο-μονάδα, ἀλλὰ συγκροτεῖται ὡς κοινωνοῦν πρόσωπο σὲ σχέση, ἄρα ὡς δυνατότητα κοινωνίας καὶ εὐθύνης, καὶ γι’ αὐτὸ ὡς δυνατότητα ἐλευθερίας. Ἡ διάκριση πρόσωπο-ἄτομο δὲν εἶναι ἀπλῶς κοινωνικοπολιτικὴ: εἶναι ὄντολογικὴ. Ἡ ἑτερότητα λοιπὸν δὲν ἐκφράζει μόνο μία πολιτισμικὴ ποικιλότητα, ἀλλὰ καὶ τὸ πεδίο ὅπου δοκιμάζεται ἂν ἡ αὐτονομία εἶναι ὄντως ἐλευθερία ἢ ἀπλῶς αὐτοαναφορά. Πιὸ αἰχμηρά: μία αὐτονομία ποὺ δὲν ἀντέχει τὸν ἄλλον, δὲν εἶναι αὐτονομία ἀλλὰ ιδιωτεία. Μία δημιουργικότητα ποὺ δὲν γεννᾷ κοινωνία, κινδυνεύει νὰ παραμένει αἰσθητικὴ χωρὶς ἦθος – καὶ μία ἀθηντικότητα ποὺ ταυτίζεται μὲ τὴν αὐτοπροβολὴ ἀποτελεῖ ἤδη αὐτοαλλοίωση τοῦ νοήματός της.

Προκειμένου νὰ διασφαλίσουμε αὐτὰ τὰ θεμέλια καὶ στὸν ψηφιακὸ κόσμο, ἀπαιτεῖται ἓνα ὄραμα γιὰ τὴν κοσμοεικόνα τοῦ μέλλοντος: ποιὸς σχεδιάζει, γιὰ ποιόν, μὲ ποιὰ κριτήρια καὶ ὑπὸ ποιές ἀσυμμετρίες ἰσχύος καὶ συγκρούσεις συμφερόντων. Τὸ αἶτημα δὲν

1. Α΄ Κορ. 13, 5.

2. Α΄ Κορ. 13, 13.

είναι τεχνικό· είναι πολιτισμικό και πολιτικό: να μὴν συγκροτηθεῖ τὸ ψηφιακὸ «κοινό» ἀπὸ τοὺς λίγους γιὰ τοὺς πολλούς, ἀλλὰ νὰ χωρέσει τὴν ποικιλότητα τῶν μορφῶν ζωῆς, σκέψεως καὶ σχέσεως. Ἡ τεχνολογία δὲν εἶναι ἀνθρωπολογικὰ καθολική: ἐνεργοποιεῖται ἐντὸς συγκεκριμένων κοσμολογιῶν ποὺ ὑπερβαίνουν τὴ χρησιμότητα³. Ὁ ὅρος κοσμοτεχνικὲς ὑποδεικνύει ὅτι κάθε τεχνικὸ καθεστῶς ἐνσωματώνει μίαν κοσμοαντίληψη, ἄρα καὶ μίαν ἠθική. Ἡ τεχνικὴ μορφοποιεῖται ἀπὸ ἠθικοπολιτικὲς κοσμολογίες, ἄρα σὲ καμμία περίπτωση δὲν εἶναι ἢ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι οὐδέτερο ἐργαλεῖο. Ἐπομένως, ἡ ἐρώτηση «τί τεχνολογία θέλουμε;» προϋποθέτει τὴν ἐρώτηση «τί ἄνθρωπο καὶ τί κοινότητα ἀναγνωρίζουμε ὡς σκοπὸ;». Ἐδῶ συναντοῦμε μίαν κομβικὴ φιλοσοφικὴ διάκριση: ἡ τεχνικὴ δὲν εἶναι ἀπλῶς μέσο πρὸς οὐδέτερο σκοπὸ· ἢ ἴδια ὀργανώνει σκοπούς. Ἀπὸ τὸν McLuhan⁴ ἕως τὸν Stiegler⁵, ἡ τεχνικὴ νοεῖται ὡς διαμόρφωση τῆς ἀντίληψης καὶ τοῦ χρόνου. Στὴν ἴδια γραμμῇ, ὁ Bratton⁶ ὑποδεικνύει ὅτι ἡ ὑπολογιστικὴ ὑποδομὴ δὲν εἶναι ἀνοικτὸ καὶ οὐδέτερο περιβάλλον ἀλλὰ ἤδη ὀχυρωμένο πολιτικὸ πεδίο ποὺ ἀναδιοργανώνει τὴ ζωὴ.

Τὸ καθοριστικὸ ἐρώτημα λοιπὸν δὲν εἶναι μόνον ἂν ἡ τεχνητὴ νοημοσύνη μπορεῖ νὰ γίνῃ ὡς ἓνα βαθμὸ ἀνθρώπινη, δηλαδὴ νὰ ἐξανθρωπισθεῖ, ἀλλὰ πῶς ἀναδιοργανώνει τὴν ἔννοια τοῦ ἀνθρώπινου –δηλαδὴ τοῦ προσώπου, τῆς εὐθύνης, τῆς ἀληθείας, τῆς σχέσεως⁷– καὶ ἂν ἐν τέλει ὑπὸ τὴν καθοδήγησή μας θὰ μποροῦσε νὰ ἐξανθρωπίσει περαιτέρω καὶ ἐμᾶς, δηλαδὴ νὰ μπορέσουμε μέσῳ αὐτῆς νὰ μετασχηματίσουμε τὴν κοινωνία μας πρὸς μίαν κατεύθυνση ποὺ θὰ χαρακτηρίζεται πιὸ κομβικὰ ἀπὸ τὴν ἀγάπη, τὴν αὐθεντικότητα, τὴ δημιουργικότητα καὶ τὴν ἐλευθερία. Καὶ ἐδῶ ἡ ὀρθόδοξη ἀνθρωπολογία λειτουργεῖ ὡς κριτήριον μὴ ἀναγωγῆς: Ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι μόνον πληροφορία, οὔτε μόνον ἀπόδοση, οὔτε μόνον ρόλος: εἶναι πρόσωπο μὲ βάθος ὡς βίωμα, ἱστορία ὡς ταυτότητα καὶ κλήση ὡς κάλεσμα.

3. Y. Hui, *Recursivity and Contingency*, Rowman & Littlefield, London – N. York 2019.

4. M. McLuhan, *Understanding Media. The Extensions of Man*, McGraw-Hill, London – N. York 1964.

5. B. Stiegler, *Technics and Time 1: The Fault of Epimetheus*, transl. R. Beardsworth & G. Collins, Stanford University Press 1998.

6. B. H. Bratton, *The Stack: On Software and Sovereignty*, MIT Press, New York 2015.

7. B. H. Bratton, *The Stack...*, ὁ.π.

Κομβικό σημείο τῆς σύγχρονης ψηφιακῆς συνθήκης εἶναι ἡ ἀναδιάταξη τοῦ λόγου καὶ τῆς εἰκόνας. Ἐὰν χαθεῖ ἡ ὀργανικὴ σχέση μετὰ τὸ πεδίο τῆς γλώσσας, δὲν χάνεται ἀπλῶς ἡ ρητορικὴ χάνεται ἡ δυνατότητα διάκρισης – καὶ ἄρα ἡ δυνατότητα ἐλευθερίας. Χωρὶς ἐννοιολογικὴ ἀκρίβεια λόγου, κάθε ἐμπειρία γίνεται ἐπίπεδη καὶ χειραγωγήσιμη. Ἦδη ὁδεύουμε πρὸς ἓνα μεταπρογλωσσικὸ στάδιο, ὅπου ἡ εἰκόνα ὑπερισχύει τοῦ λόγου. Στὰ social media, ὁ λόγος ὑποχωρεῖ, ἡ ἔκφραση τυποποιεῖται (emoji, συνθηματολογία, κοινοτοπίες) καὶ οἱ λεπτές ἀποχρώσεις τῆς ἐμπειρίας ἀπονευρώνονται. Ἡ ἀπονεύρωση αὐτὴ δὲν εἶναι ἀπλῶς γλωσσικὴ ἔνδεια· εἶναι ἀλλοίωση τῆς ἴδιας τῆς ὑπαρκτικῆς ἐμπειρίας, διότι τὸ τί μπορῶ νὰ ἀρθρώσω καθορίζει, ὡς ἓναν βαθμὸ –γιὰ κάποιους στοχαστές⁸, ὅπως ὁ Wittgenstein, μέχρι καὶ ἀπόλυτο– τὸ τί μπορῶ νὰ βιώσω, νὰ συναντήσω καὶ νὰ κατανοήσω. Δὲν μποροῦμε νὰ ἀρθρώσουμε καὶ νὰ λεκτικοποιήσουμε αὐτὸ ποὺ πραγματικὰ αἰσθανόμαστε, δὲν ἀναγνωρίζουμε τὶς λεπτές ἀποχρώσεις. Ὅταν ἡ εἰκόνα γίνεται ἐργαλεῖο αὐτοπροβολῆς ἢ μαζικῆς χειραγωγῆσης, ἐπιβάλλεται μίᾳ καθημερινῇ εἰδωλοποίηση τοῦ φαίνεσθαι. Καὶ ἔτσι, ἡ ἐσωτερικὴ ζωὴ ἀδυνατίζει – ὄχι ἐπειδὴ δὲν ὑπάρχει, ἀλλὰ ἐπειδὴ δὲν βρίσκει μορφή ἀνάδυσσης, ἀρθρώσεως καὶ ἔκφρασης. Ἐδῶ ἀπαιτεῖται μίᾳ κομβικῇ διάκριση: τὸ πρόβλημα δὲν εἶναι ἡ εἰκόνα καθ' αὐτὴν ἀλλὰ ἡ μετατροπὴ τῆς σὲ θέαμα: σὲ αὐτοαναφορικὴ ἐπιφάνεια ποὺ ἀναδιατάσσει τὸν κοινωνικὸ δεσμό. Ὁ Debord τὸ συλλαμβάνει ὡς «κοινωνικὴ σχέση [...] διαμεσολαβημένη ἀπὸ εἰκόνες»⁹. Ἐπομένως, ὅταν ἐπικρατεῖ τὸ θέαμα, δὲν πολλαπλασιάζονται ἀπλῶς εἰκόνες· μετασχηματίζεται ἡ ἴδια ἡ σχέση, ἡ μορφή κοινωνικότητας ποὺ γεννᾶται ὅταν οἱ σχέσεις διαμεσολαβοῦνται κατὰ κύριο λόγο ἀπὸ εἰκόνες. Ἔτσι, ἡ ἑτερότητα ἀποδυναμώνεται. Ὁ ἄλλος δὲν φανερώνεται ὡς ἀνεξάντλητο πρόσωπο ἀλλὰ ὡς avatar, ὡς ὁμοίωμα – μίᾳ ἀκόμη θέσῃ σὲ πῖνακα κατὰτάξεως.

Ἡ ὀρθόδοξη πίστη ὅμως δὲν μπορεῖ νὰ ἀντιδράσει ἐδῶ μετὰ πλήρη εἰκονοφοβία, γιατί ἡ ἴδια συγκροτεῖται σὲ ἓναν βαθμὸ καὶ ὡς εἰκονικὴ παράδοση. Ὡστόσο, ἡ εἰκόνα ὡς εἰκὼν δὲν εἶναι θέαμα· εἶναι ὄντολογικὴ

8. Βλ. L. Wittgenstein, *Tractatus logico-philosophicus*, transl. C. K. Ogden, Dover Publications 1999.

9. G. Debord, *La société du spectacle*, Buchet-Chastel, Paris 1967.

ἀναφορά. Ἡ εἰκόνα, γιὰ νὰ μὴν ἐκπέσει σὲ εἶδωλο, πρέπει νὰ διαβαίνει πέρα ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ τῆς· νὰ ἀνοίγει πρὸς τὸ πρωτότυπο, δηλαδή πρὸς τὸ πρόσωπο. Ἡ εἰκόνα δηλαδή δὲν αὐτονομεῖται· διαβαίνει πρὸς πρόσωπο, πρὸς πρωτότυπο, πρὸς σχέση. Ἀντιθέτως, ἡ εἰκόνα-θέαμα τείνει νὰ εἶναι αὐτοαναφορική· δὲν παραπέμπει, ἀπορροφεῖ· δὲν ἀνοίγει, κλείνει. Καὶ ὅταν κλείνει, ἡ ἑτερότητα ἀκυρώνεται, γιὰτὶ ἡ ἑτερότητα ἀπαιτεῖ πέρασμα, ὄχι ἐγκλωβισμό. Ἐδῶ ἡ εἰκονολογία συναντᾷ μία καθοριστικὴ φιλοσοφικὴ θέση: ὅτι ἡ ἀναπαράσταση, ἂν αὐτονομηθεῖ, ὑποκαθιστᾷ τὸ πραγματικό. Ὁ Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός, στὸ πλαίσιο τῆς ὑπεράσπισης τῶν εἰκόνων, συμπεκνώνει τὴν ἀπο-ειδωλοποιητικὴν διάκριση: «οὐ τῇ ὕλῃ [...] ἀλλὰ τὸν τῆς ὕλης δημιουργόν»¹⁰. Ὅσον ἀφορᾷ λοιπὸν καὶ τὸ πεδίο τῆς ψηφιακότητας καὶ τῆς τεχνητῆς νοημοσύνης, τὸ ζήτημα δὲν εἶναι τὸ μέσο, ἀλλὰ τὸ ἦθος τοῦ βλέμματος. Τὸ βλέμμα τοῦ θεάματος μετρᾷ, ἀξιολογεῖ, ἐξαντλεῖ. Τὸ βλέμμα τῆς εἰκόνας ἀποδίδει τιμὴ καὶ ἀφήνει χῶρο γιὰ τὸ πρωτότυπο. Καὶ ἔτσι, ἡ κρίση τῆς ψηφιακῆς εἰκόνας εἶναι στὴν πραγματικότητα κρίση τῆς σχέσεως, κρίση τοῦ πῶς βλέπουμε καὶ ἄρα τοῦ πῶς ὑπάρχουμε. Ἐπίσης, ἡ ὁμορφιά δὲν εἶναι διακόσμηση, ἀλλὰ ἀποκάλυψη νοήματος. Ἡ ψηφιακὴ ἀσχήμια δὲν εἶναι μόνον αἰσθητικὸ ζήτημα· εἶναι ἠθικό, γιὰτὶ ἀφορᾷ τὸ πῶς βλέπουμε καὶ πῶς σχετιζόμαστε.

Ἡ περιφημὴ πλατωνικὴ ἀλληγορία τοῦ σπηλαίου περιγράφει ἀνθρώπους ποὺ ζοῦν ἐντὸς σκιῶν καὶ τὶς ἐκλαμβάνουν ὡς πραγματικότητες¹¹. Σήμερα ὅμως οἱ σκιές δὲν προσφέρονται ὡς τιμωρία ἀλλὰ ὡς ἐλευθερία ἐπιλογῆς, ὡς προσωποποιημένη ἀπόλαυση. Καὶ γι' αὐτὸ ὁ Baudrillard¹² μιλά γιὰ ὑπερπραγματικότητα: ὄχι μόνον ἀπόκρυψη τῆς ἀλήθειας ἀλλὰ καὶ ἀντικατάσταση τοῦ πραγματικοῦ ἀπὸ προσομοιώσεις. Τὸ θέαμα συνεπῶς δὲν παράγει ψέματα μόνον· παράγει καὶ πραγματικότητα. Γι' αὐτὸ ἄλλωστε ὅπως ὑποστηρίζουμε καὶ ἄλλοι¹³, ἄλλο τὸ ἀληθές καὶ ἄλλο τὸ πραγματικό· ὅ,τι εἶναι ἀληθινὸ δὲν εἶναι ἀναγκαστικὰ καὶ πραγματικὸ καὶ ὅ,τι εἶναι πραγματικὸ δὲν

10. Ἰω. Δαμασκηνοῦ, *Λόγος Α' Ἀπολογητικός*, PG 94, 1245B.

11. Πλάτωνος *Πολιτεία*, Βιβλίο Ζ', 514a-517a.

12. J. Baudrillard, *Simulacres et simulation*, Éditions Galilée, Paris 1981.

13. Ν. Ἐρηνάκης, *Υπερδιαλεκτικὴ τοῦ Μέλλοντος: Ἀνθρωπινότητα, Τεχνητότητα, Ἐλευθερία*, ἐκδ. Κείμενα, Ἀθήνα 2025.

είναι αναγκαία και αληθινό. Στη συγχρονία μας λοιπόν, μία εποχή πολυκρίσεων και πολυμετασχηματισμῶν, μία ὄντολογία τοῦ λόγου δύναται νὰ λειτουργήσῃ ὡς ἀντίβαρο: «Ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ Λόγος»¹⁴. Ὁ λόγος δὲν εἶναι ἀπλῶς γλῶσσα ὡς ρητορική ἀλλὰ ἀπαρχὴ νοήματος – καὶ τὸ νόημα εἶναι ὄρος ἐλευθερίας. Ὅταν ἡ εἰκόνα καταλαμβάνει τὸν χῶρο τοῦ νοήματος, ὄχι ὡς εἰκῶν ἀλλὰ ὡς θέαμα, τότε ὁ ἄνθρωπος μετατοπίζεται ἀπὸ τὸ εἶναι στὸ φαίνεσθαι, ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ στὴν ἐπιτέλεση. Ἡ τελικὴ εἰρωνεία εἶναι ὅτι μία κοινωνία ποὺ πολλαπλασιάζει τὶς ἐπιλογές, συχνὰ ὁμογενοποιεῖ τὸν σκοπὸ: νὰ ἐμφανισθῶ, νὰ ἀποδώσω ἑαυτὸν ὡς εἰκόνα, νὰ ὑπάρξω ἀπλῶς ὡς μία ἐπιτέλεση.

2. Κοσμοεικόνες, κοσμοτεχνικὲς καὶ ἡ τεχνοπολιτικὴ τοῦ μέλλοντος

Ἡ κοινωνία τοῦ ἐπιταχυντισμοῦ καὶ τῆς ἐπιτήρησης δὲν εἶναι κοινωνία ἐμπιστοσύνης ἀλλὰ ἐλέγχου. Ἡ ἀπόλυτη ὁρατότητα παράγει συμμόρφωση¹⁵. Ὅμως τὸ ζήτημα βαθαίνει, ἂν δοῦμε ὅτι ἡ ἐπιτήρηση δὲν μετασχηματίζει μόνον δικαιώματα ἀλλὰ καὶ τὴν ἔννοια τῆς γνώσεως. Τί σημαίνει «γνωρίζω», ὅταν ἡ γνώση γίνεται κατοχὴ, πρόβλεψη καὶ κανονικοποίηση, ποὺ ὁδηγεῖ σὲ μία προκατευθυνόμενη καὶ ἐλεγχόμενη ὁμογενοποίηση; Ὁ Foucault¹⁶ μὲσω τοῦ πανοπτικοῦ σχήματος (Bentham, 1797)¹⁷ δείχνει πῶς ἡ μόνιμη ὁρατότητα γεννᾷ αὐτοπειθαρχία: ἀκόμη κι ὅταν δὲν μᾶς βλέπουν, ζοῦμε ὡς ἔαν νὰ μᾶς βλέπουν. Στὴν ψηφιακὴ ἐκδοχὴ, ὁ ἔλεγχος καθίσταται καὶ ἐνδοψυχικός: μαθαίνουμε νὰ παράγουμε ἑαυτοὺς ποὺ «μετροῦν», λόγους ποὺ «ἀποδίδουν», ἐπιθυμίες ποὺ «ταιριάζουν» στὰ πρωτόκολλα τῆς πλατφόρμας. Ἡ ἐπιτήρηση, στὴν ψηφιακὴ ἐκδοχὴ, ἐνσωματώνεται ὡς αὐτοπειθαρχία¹⁸. Ἔτσι, ἡ ἐξουσία γίνεται διαχυτική, ἐνυπάρχει παντοῦ

14. Ἰω. 1, 1.

15. P. Virilio, *The Vision Machine*, transl. J. Rose, Indiana University Press, Indianapolis and London 1994.

16. M. Foucault, *Discipline and Punish. The Birth of the Prison*, transl. A. Sheridan, Pantheon Books, New York 1977 (ἔκδ. πρωτοτύπου 1975).

17. J. Bentham, *The Panopticon Writings*, M. Božovič (ed.), Verso, London 1995.

18. M. Foucault, *Discipline and Punish...*, ὁ.π.

καὶ ἡ συμμόρφωση προκύπτει ὄχι μόνο μέσω ἀπαγόρευσης ἀλλὰ μέσω ἀδιάκοπης ἐθιστικῆς ἐνθάρρυνσης συμμετοχῆς.

Ἀπέναντι σὲ αὐτό, ἡ ὀρθόδοξη κατανόηση τῆς γνώσεως εἶναι κατ' ἐξοχὴν σχεσιακὴ: «ἡ ἀλήθεια ἐλευθερώσει ὑμᾶς»¹⁹ καὶ ὁ ψαλμικὸς λόγος «ἔγνωσ με»²⁰ δὲν σημαίνει δεδομενικὴ χαρτογράφηση ἀλλὰ γνώση-κλήση, μία γνώση ποὺ ἀνακαινίζει, μετασχηματίζει καὶ μετουσιώνει. Ὁ Θεὸς γνωρίζει ὄχι γιὰ νὰ ἐλέγξει ἀλλὰ γιὰ νὰ σώσει καὶ ἀντιστοιχῶς ἡ γνώση τοῦ Θεοῦ εἶναι σχέση ἀγάπης, ἐνῶ ἡ γνώση τῆς ἐπιτήρησης εἶναι σχέση ἰσχύος. Στὴν ἐπιτήρηση, τὸ βλέμμα ζητᾷ νὰ κατέχει· στὴν πίστη, τὸ βλέμμα ζητᾷ νὰ κοινωνήσῃ. Ἡ ἀλήθεια δὲν εἶναι ἀπλῶς πληροφορία· εἶναι σχέση ποὺ ἀπελευθερώνει. Ἐδῶ ἡ φιλοσοφία τοῦ Levinas²¹ δημιουργεῖ μία ἰσχυρὴ γέφυρα: ὁ Ἄλλος δὲν ἐξαντλεῖται ὡς ἀντικείμενο γνώσεως· ἀντιστέκεται στὴν κατάκτηση καὶ μὲ καλεῖ ἠθικά. Ὑπάρχει γνώση-κατοχὴ καὶ γνώση-συνάντηση. Ἡ ἐπιτήρηση ἀνήκει στὴν πρώτη: μετατρέπει τὴν ἑτερότητα σὲ δεδομένο. Ἡ ἠθικὴ τῆς ἑτερότητας ἀπαιτεῖ τὴ δεύτερη: ἀφήνει τὸν ἄλλον νὰ παραμένει ἄλλος, μὴ ἐξαντλήσιμος. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ διαρκὴς διαφάνεια ὡς ἐπίδειξη, ὡς ἀπόλυτο ἰδανικὸ εἶναι ὑποπτη: ἡ σχέση χρειάζεται χωρὸ, βάθος, διαστολὴ πεδίου καὶ συστολὴ στάσεως – ὄχι προβολέα τοῦ φαίνεσθαι.

Ὁ Heidegger²² φωτίζει τὴ δομὴ σὲ ἐπίπεδο κοσμοαποκάλυψης: ἡ τεχνολογία δὲν εἶναι οὐδέτερο ἐργαλεῖο, ἀλλὰ *Gestell* – πλαίσιο ποὺ ὠθεῖ τὰ ὄντα νὰ ἐμφανίζονται ὡς ἀπόθεμα. Ὅταν ὁ ἄνθρωπος ἐμφανίζεται ὡς ἀπόθεμα δεδομένων, ἡ ἐπιτήρηση δὲν εἶναι «ἀτύχημα» ἀλλὰ συνέπεια τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖο ὁ κόσμος ἐπιτρέπεται νὰ φανεῖ. Ἡ ἔννοια τοῦ *Gestell* δείχνει πῶς ὁ κόσμος ἀποκαλύπτεται ὡς «ἀπόθεμα» πρὸς ἐκμετάλλευση²³. Ἐδῶ ἐδράζεται καὶ ἡ ἀνάλυση τοῦ παρόντος συστήματος ὡς συστήματος ἐπιτήρησης, ἐπιβολῆς, προκαθοδήγησης καὶ καταπίεσης: ἡ ἐμπειρία διεκδικεῖται ὡς πρώτη ὕλη γιὰ ἐξόρυξη.

19. Ἰω. 8, 32.

20. Ψαλμ. 138/139, 1.

21. E. Levinas, *Totality and Infinity. An Essay on Exteriority*, transl. A. Lingis, Duquesne University Press, Pittsburgh, PA 1969 (ἔκδ. πρωτοτύπου 1961).

22. M. Heidegger, *The Question Concerning Technology and Other Essays*, transl. W. Lovitt, Harper & Row, New York 1977.

23. M. Heidegger, *The Question Concerning Technology...*, ὁ.π.

πρόβλεψη και πώληση²⁴. Ἡ ἐπιδίωξη βεβαιότητας και ἐλέγχου δὲν εἶναι ἀπλῶς κοινωνικο-οἰκονομική· εἶναι ὑπαρκτική· ἀκυρώνει τὸ ρίσκο τῆς ἐλευθερίας, μετατρέπει τὴν πιθανότητα σὲ μοντέλο και τὴν ἐλεύθερη βούληση σὲ προδιαγεγραμμένη πρόβλεψη. Ἡ ὀρθόδοξη γλῶσσα θὰ τὸ ἔλεγε ἀλλιῶς: ὁ κόσμος παύει νὰ φαίνεται ὡς δῶρο και φαίνεται ὡς ὄρυχειο. Κι ὅμως, μέσα στὴν πρεκαριοποίηση τῆς ψηφιακῆς τάξεως, ἀναδύονται ὄροι συλλογικῆς συνείδησης στὸ πεδίο τῆς γνωσιακῆς ἐργασίας (κογκνιταριάτο) – μία πιθανὴ δίοδος πρὸς ξέφωτο, ἀπὸ τὴν αἰχμαλωσία τῆς εἰκόνας πρὸς μία δημιουργικὴ και ποιητικὴ δυνατότητα· ἀπὸ τὴν αἰχμαλωσία τῆς εἰκόνας στὴν πολυκρίση, στὴ σύγκρουση μετὰ τὴν τεχνητότητα, στὴ δημοκρατικὴ ἀγωνία, στὴ δημιουργικὴ και ποιητικὴ δυνατότητα, και τέλος στὸ ὄραμα μιᾶς ὑπερδιαλεκτικῆς εὐτοπίας.

Τούτων δοθέντων, ἡ γνώση ποὺ σώζει δὲν εἶναι γνώση ποὺ ἐλέγχει. Ἄν ἡ ἐπιτήρηση ὑπόσχεται ἀσφάλεια μέσω πρόβλεψης, ἡ ἀλήθεια (ὡς σχέση) ὑπόσχεται ἐλευθερία μέσω εὐθύνης. Καὶ ἐφ' ὅσον ἡ ἠθικότητα χωρὶς ἐλευθερία ὀδηγεῖ σὲ τυραννία και ἡ ἐλευθερία χωρὶς ἠθικότητα ὀδηγεῖ σὲ καταστροφή, ἡ εὐτοπία ποὺ μᾶς καλεῖ νὰ τὴ δημιουργήσουμε δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ θεμελιώνεται στὴν τριαδικότητα τῆς ἐνθεης ἀγάπης, τῆς σχεσιακῆς αὐθεντικότητας και τῆς πνευματικῆς ἐλευθερίας.

3. «Γρηγορεῖτε»: ἡ νήψη ὡς τεχνολογία ἐλευθερίας

Ἡ σύγχρονη κρίση δὲν εἶναι μόνο πολιτικὴ ἢ πολιτισμική· εἶναι και κρίση προσοχῆς. Ἡ ψηφιακὴ συνθήκη λειτουργεῖ ὡς οἰκονομία προσοχῆς: ἀνταγωνίζεται γιὰ βλέμμα, χρόνο, ψυχικὴ ἐνέργεια. Τὸ ἐρώτημα εἶναι ξεκάθαρο: Σὲ ποιὸν ἀνήκει ἡ προσοχή μου; Ἄν ἀνήκει στὸν ἀλγόριθμο, ἡ ἐλευθερία ἐκφυλίζεται σὲ ἐπιλογή μέσα σὲ προκαθορισμένα και προκατευθυνόμενα πεδία. Ἡ ὀρθόδοξη ἀσκητικὴ ὀνομάζει τὴν τέχνη τῆς προσοχῆς «νήψιν», δηλαδὴ ἐγρήγορηση, φύλαξη τοῦ νοῦ, διάκριση, δημιουργία. Τὸ «γρηγορεῖτε»²⁵ εἶναι μέθοδος ἐλευθερίας, ὄχι ἠθικολογία. Ἡ νήψη δὲν εἶναι φυγὴ ἀπὸ τὸν κόσμο, ἀλλὰ

24. S. Zuboff, *The Age of Surveillance Capitalism. The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power*, PublicAffairs, New York 2019.

25. *Ματθ.* 26, 41.

άρνηση να μετατραπῶ σὲ παθητικὸ δέκτη. Εἶναι μία μορφή ἐσωτερικῆς πολιτικῆς: ἐπαναδιεκδίκηση τοῦ χρόνου, τοῦ βλέμματος, τῆς σιωπῆς, τῆς ἰκανότητος νὰ μὴν ἀντιδρῶ μηχανικὰ ἀλλὰ πηγαῖα δημιουργικά. Ἡ νήψη ὡς πρακτικὴ διάκριση μπορεῖ νὰ προσεγγισθεῖ καὶ ὡς ἀντι-τεχνολογία τῆς διάσπασης προσοχῆς, δηλαδὴ ἀντι-τεχνητότητα, χωρὶς ὅμως ἀντι-τεχνολογικὸ ἢ τεχνοφοβικὸ δογματισμὸ. Σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο, ἡ σύγχρονη διάγνωση τοῦ Han²⁶ γιὰ τὴν κοινωνία τῆς κόπωσης καὶ τοῦ Virilio²⁷ γιὰ τὴν κοινωνία τοῦ ἐπιταχυντισμοῦ συναντοῦν τὴν ἀσκητικὴ λογική: ἡ ὑπερ-θετικότητα καὶ ἡ ἀδιάκοπη ἀπόδοση παράγουν ἐξουθένωση, ἄρα καὶ διάλυση τῆς προσοχῆς. Χωρὶς προσοχὴ ὅμως δὲν ὑπάρχει οὔτε ἑτερότητα οὔτε ἐκδημοκρατισμὸς οὔτε δημιουργικότητα – ὑπάρχει μόνον ἀποξενωτικὸς, ἀλλοτριωτικὸς θόρυβος.

Ἡ προσοχὴ δὲν εἶναι ἀπλῶς γνωσιακὴ λειτουργία· εἶναι ἠθικὴ στάση. Δείχνει τί ἀγαπῶ καὶ τί θεωρῶ ἀληθινό. Ἄν ἡ προσοχὴ εἶναι τὸ πεδίο ὅπου ἡ ἑτερότητα γίνεται ὁρατὴ, τότε ἡ ἀσκητικὴ τῆς προσοχῆς, ἡ νήψη, εἶναι προϋπόθεση τῆς κοινωνικῆς ἠθικότητος. Ἐδῶ μπορούμε νὰ προσθέσουμε καὶ ἓνα κριτήριον ὀρθόδοξης θεραπευτικῆς λογικῆς: «τὸ γὰρ ἀπρόσληπτον, καὶ ἀθεράπευτον»²⁸. Ὅ,τι δὲν προσλαμβάνεται δὲν θεραπεύεται. Ἄν δὲν προσλάβω τὴν προσοχὴ ὡς πεδίο ἀγῶνα, θὰ μὲ ἀλλοτριώσῃ ὁ ἀλγόριθμος μὲ τὸν τρόπο του: ὄχι θεραπεύοντας, ἀλλὰ προσαρμῶζοντας. Ἄρα, ἡ ψηφιακὴ νηστεία –ὄχι ὡς φετιχισμὸς ἀποχῆς, ἀλλὰ ὡς ρύθμιση ρυθμοῦ– γίνεται στοιχεῖο ἐλευθερίας: δημιουργεῖ προσωρινούς χώρους, ὅπου ἡ σχέση ὑπερισχύει τοῦ ἐρεθίσματος καὶ ἡ σιωπὴ ὑπερισχύει τῆς μέτρησης. Ἀπὸ ἐδῶ προκύπτει ἡ ἀνάγκη γιὰ μία ἀπελευθερωμένη ψυχοτοπολογία τῆς καθημερινότητος μέσῳ προσώπων καὶ ὄχι ἀτόμων: οὐσιώδεις σχέσεις καὶ ὄχι τυπικὰ δίκτυα, παρουσία καὶ ὄχι ἀπλῆ χρῆση – φυσικὴ καὶ ψηφιακὴ. Χωρὶς τέτοια ἀναδιάταξη τῆς προσοχῆς, ἡ δημοκρατικὴ ἀγωνία γίνεται κατανάλωση πολιτικοῦ θεάματος, ἡ ἠθικότητα γίνεται τάση μόδας καὶ ἡ ἐλευθερία γίνεται παρόρμηση.

26. B.-C. Han, *Müdigkeitsgesellschaft*, Matthes & Seitz, Berlin 2010.

27. P. Virilio, *The Vision Machine*, ὁ.π.

28. Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, Ἐπιστ. 101, Πρὸς Κληδόνιον πρεσβύτερον κατὰ Ἀπολλιναρίου, PG 37, 181C.

Γιὰ νὰ ἐξασφαλίσουμε τὰ παραπάνω καὶ στὸν ψηφιακὸ κόσμο, πρέπει νὰ ἔχουμε λόγο γιὰ τὸ πῶς θὰ διαμορφωθεῖ ἡ κοσμοεικόνα μας γιὰ τὸ μέλλον. Ἐὰν ἀποτύχει, ἄς ἔχουμε τουλάχιστον τὴν εὐθύνη ὅλοι – νὰ μὴν οἰκοδομεῖται ἀπὸ τοὺς λίγους γιὰ τοὺς πολλούς, ὥστε νὰ χωρέσει ἐντὸς τῆς ἡ ποικιλότητά. Στὸν ὀρθόδοξο λόγο αὐτὸ μοιάζει μὲ ἓνα αἴτημα οἰκουμενικότητας χωρὶς ὁμοιομορφία καὶ ὁμογενοποίηση: μία οἰκουμενικότητα ὡς πληρότητα ποὺ ὅμως δὲν ἰσοπεδώνει τὶς τοπικὲς μορφὲς ζωῆς καὶ πολιτισμοῦ. Διότι καὶ ὁ πολιτισμὸς, ὅπως καὶ ἡ πίστη, δὲν ζεῖ ὡς ἀφηρημένο σύστημα ἀλλὰ ὡς ἐνσώματη, ἱστορικὴ, κοινότητα πρακτικῶν.

Σχεδὸν ὅλο τὸ περιβάλλον μας εἶναι ἑτεροκατασκευασμένο. Βρισκόμαστε στὴν ἐποχὴ ποὺ φαινομενικὰ εἶναι δυνατὴ ἡ μεγαλύτερη ποικιλότητα ἐπιλογῶν, ἀλλὰ ταυτόχρονα ἐπικρατεῖ μία ἔντονη ὁμογενοποίηση. Οἱ ἀφετηριακὲς συνθήκες καὶ ἡ τελικὴ στόχευση –τὸ νὰ «ἐπικοινωνηθῶ» ναρκισσιστικὰ ἢ νὰ παίξω ἓναν ρόλο, νὰ ὑπάρξω ὅχι ὡς τὸ εἶναι μου ἀλλὰ ὡς ἡ ἐπιτέλεσή του (performance)– εἶναι ἀπολύτως ὁμογενοποιημένα, ἐπειδὴ οἱ ἀνάγκες μας, οἱ ἐπιθυμίες, οἱ σκέψεις μας προσανατολίζονται κεντρικὰ πρὸς μία πολὺ συγκεκριμένη κατάσταση: ἐκεῖνη τοῦ φαίνεσθαι. Ἄραγε σημαίνει αὐτὸ ὅτι παλαιότερα τὸ *εἶναι* ἀπλῶς πλημμύριζε τὴν κοινωνικὴ πραγματικότητα; Ὁχι. Ἀλλὰ ὑπῆρξε αὐτὴ ἡ μετάβαση ποὺ βλέπουμε σταδιακά: ἀπὸ τὸ *εἶναι* τελικὰ μόνο στὸ *πράττειν* καὶ μετὰ μόνο στὸ *ἔχειν* καὶ τώρα μόνο στὸ *φαίνεσθαι*: πλέον δὲν ἔχει σημασία οὔτε κἂν τί εἶσαι, τί πράττεις ἢ τί ἔχεις – μόνο τὸ φαίνεσθαι.

Ἀπὸ ὀρθόδοξη σκοπιά, αὐτὸ εἶναι μία μορφὴ ἀντιστροφῆς τῆς ὑπάρξεως: τὸ πρόσωπο ἐκπίπτει σὲ προσωπεῖο. Τὸ πρόσωπο εἶναι μοναδικότητα ποὺ φανερώνεται μέσα ἀπὸ σχέση: τὸ προσωπεῖο εἶναι ἐπιφάνεια ποὺ ζητᾷ χειροκρότημα. Καὶ ἐδῶ, ἡ ἀσκητικὴ παράδοση μιλά γιὰ κάτι ποὺ σήμερα ἀκούγεται σχεδὸν ἀνατρεπτικὸ: τὴ νήψη, δηλαδὴ τὴν ἐγρήγορηση τοῦ νοῦ, τὴν προσοχὴ στὴν ἐσωτερικὴ κίνηση, μία διάκριση τοῦ οὐσιώδους ἀπὸ τὸ ἀσήμαντο. Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι ἡ κατάθλιψη, ἡ ἐξουθένωση, ἡ διάχυτη διάσπαση προσοχῆς γίνονται τόσο συχνὲς μέσα σὲ κοινωνίες ἐπίπλαστου ἐπιτεύγματος: ἡ ψευδεπίγραφη θετικότητα μετατρέπεται σὲ ὑπαρκτικὴ ἐξάντληση²⁹. Ἡ ὀρθόδοξη ἄσκηση δὲν εἶναι μισαλλοδοξία πρὸς τὸν κόσμο ἀλλὰ θεραπευτικὴ

29. B.-C. Han, *Müdigkeitsgesellschaft*, ὁ.π.

παιδαγωγία τῆς ἐλευθερίας: μαθαίνω νὰ μὴν μὲ κυβερνᾶ τὸ ἐρέθισμα, νὰ μὴν μὲ ἀποπροσανατολίζει ὁ ἀλγόριθμος σὰν μία δεύτερη φύση. Ἰπ’ αὐτὴν τὴν ἔννοια, ἡ ἐκάστοτε ψηφιακὴ νηστεία καὶ ψηφιακὴ αὐτονομία δὲν εἶναι ἡθικισμός, ἀλλὰ ἀνακατάκτηση τοῦ ἐλέγχου τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου.

Σὲ μία ἐποχὴ ποὺ χαρακτηρίζεται ἀπὸ πρωτοφανεῖς τεχνολογικὲς ἐξελίξεις καὶ παγκόσμια διασυνδεσιμότητα, ἡ ἀνθρωπότητα ἀντιμετωπίζει μία σειρὰ σύνθετων καὶ ἀλληλένδετων προκλήσεων. Ἀπὸ τὴν κλιμακούμενη περιβαλλοντικὴ κρίση ἕως τὸ πάντα ἐπείγον ζήτημα τῶν ἀνισοτήτων καὶ τὴν ἀνάγκη γιὰ ἐμβάθυνση τῶν συλλογικῶν καὶ προσωπικῶν ἐλευθεριῶν μας, ἐν μέσῳ τῆς καθοριστικῆς ψηφιακῆς ἐπανάστασης, ἡ ἀνάγκη γιὰ κοινωνικὰ δημιουργικὲς λύσεις εἶναι ἐπιτακτικὴ. Καὶ ἐδῶ, ἡ ὀρθόδοξη θεολογία μπορεῖ νὰ προσθέσει μία ἀκόμη διάσταση: ἡ οἰκολογικὴ κρίση δὲν εἶναι μόνον τεχνικὸ πρόβλημα πόρων, ἀλλὰ κρίση σχέσεως μὲ τὸν κόσμον – κρίση εὐχαριστίας, ἐγκράτειας, μέτρου, ρυθμοῦ, ἀνάγνωσης καὶ γνώσης. Ἡ «κυριαρχία» τοῦ ἀνθρώπου ἐπὶ τῆς κτίσεως δὲν νομιμοποιεῖ τὴν ἀρπαγὴ, ἀλλὰ ὑπονοεῖ διακονία³⁰. Ἄν ἡ τεχνολογία ἐντείνει τὴ δυνατότητα ἐπέμβασης, τότε ὀφείλει ταυτόχρονα νὰ ἐντείνει τὴ δυνατότητα εὐθύνης.

Τὸ παρὸν οἰκονομικὸ σύστημα τῆς ἐπιτήρησης διεκδικεῖ τὴν ἀνθρώπινη ἐμπειρία ὡς ἐλεύθερη πρώτη ὕλη γιὰ κρυφὲς ἐμπορικὲς πρακτικὲς ἐξόρυξης, πρόβλεψης καὶ πώλησης. Εἶναι παρασιτικὸ καὶ αὐτοαναφορικὸ, διεκδικεῖ κυριαρχία ἐπὶ τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως. Ἡ ψηφιακὴ σύνδεση κινδυνεύει νὰ εἶναι πλέον ἓνα μέσο γιὰ τοὺς ἐμπορικὸς σκοποὺς ἄλλων. Στὸν πυρῆνα τῆς βρίσκεται ἡ ἀχαλίνωτη ἐπιδίωξη τῆς ἀπόλυτης βεβαιότητος καὶ τοῦ ἀπόλυτου ἐλέγχου³¹. Ἐδῶ, ἡ ὀρθόδοξη πίστη καὶ σκέψη θὰ προσέθετε μία κρίσιμη διάκριση: τὸ νὰ ἐπιδιώξεις ἀπόλυτη βεβαιότητα εἶναι συχνὰ ἓνας τρόπος νὰ ἀρνεῖσαι τὸ μυστήριον τῆς ἐλευθερίας – τοῦ ἄλλου, τοῦ κόσμου, τοῦ ἴδιου σου τοῦ ἑαυτοῦ. Ἡ πίστη δὲν εἶναι ἀπόδραση ἀπὸ τὴν ἀβεβαιότητα μὲ φαντασιακὲς ἐγγυήσεις· εἶναι ἄσκησις ἐμπιστοσύνης ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ἀνοικτοῦ.

30. A. Schmemmann, *For the Life of the World*, St. Vladimir's Seminary Press, Crestwood, NY 1973· Kallistos Ware, *The Orthodox Way*, St. Vladimir's Seminary Press, Oxford University Press, 1979.

31. S. Zuboff, *The Age of Surveillance Capitalism...*, ὁ.π.

Γι' αυτό όφείλουμε νά όχυρωθοῦμε με συλλογική αντίσταση στο κενό και νά πράξουμε συν-δημιουργικά προς την εὐτοπική αντίστροφη. Ἡ ὀρθόδοξη παράδοση πιθανῶς θα τὸ ἔθετε ὡς ἐξῆς: νά μεταστρέψουμε τὸν τρόπο μας – νά ζήσουμε τὴ μετάνοια ὡς ἀλλαγὴ νοῦ (ὄχι ἠθικοπλαστική ἐνοχή, ἀλλὰ μετατόπιση προσανατολισμοῦ). Μετάνοια σημαίνει σταματῶ νά βλέπω τὸν ἄλλον ὡς μέσο και τὸν βλέπω ὡς πρόσωπο· σταματῶ νά βλέπω τὸν κόσμο ὡς ἀντικείμενο ἐχμετάλλευσης και τὸν βλέπω ὡς κλήση σὲ εὐχαριστία. Ἐδῶ, ἡ λειτουργική φράση «Τὰ σὰ ἐκ τῶν σῶν»³² γίνεται πολιτισμικὸ ἀντίδοτο στὴ λογική τῆς ἀρπαγῆς: ὅ,τι ἔχουμε εἶναι δῶρο, και ἐπιστρέφεται ὡς εὐχαριστία και μέριμνα γιὰ τὸν ἄλλον. Αὐτὴ ἡ εὐχαριστιακὴ εὐαισθησία μπορεῖ νά μεταφρασθεῖ σὲ ψηφιακὸ ἦθος: ὄχι ψηφιακὰ δεδομένα ὡς λάφυρα, ἀλλὰ δεδομένα ὡς πεδίο εὐθύνης, δικαιοσύνης και διαφάνειας ὑπὲρ τοῦ προσώπου.

Ζοῦμε σὲ μία κοινωνία ἐπιτευγμάτων και ἡ κατάθλιψη, ἡ ἐξουθένωση και οἱ διαταραχὲς προσοχῆς ποὺ διαδίδονται προέρχονται ἀπὸ μία ὑπερβολική μορφή ψευδεπίγραφης θετικότητας, μία ὑπερεκτιμημένη φαντασίωση κίβδηλης εὐτυχίας. Στὴν ὑπερεπικοινωνία τῆς ὑπερπραγματικότητας, τὸ νόημα ἐξαφανίζεται. Ὅσο πιὸ γρήγορη και συνεχῆς εἶναι ἡ ἐπικοινωνία, τόσο πιὸ κενὸ εἶναι τὸ περιεχόμενο. Χρειαζόμαστε κοινωνικοπολιτικὲς στρατηγικὲς δημιουργίας προσωρινῶν χώρων, ποὺ διαφεύγουν τῶν καθετοποιημένων δομῶν ἐλέγχου: χώρων σιωπῆς, χώρων συνάντησης, χώρων ἐμβάθυνσης, χώρων δημιουργικῆς σκέψης. Ἡ πίστη γνωρίζει τὴ δύναμη τῆς σιωπῆς ὄχι ὡς ἔλλειμμα ἀλλὰ ὡς τόπο ἀληθείας· ἐκεῖ ὅπου ὁ ἄνθρωπος ξαναβρίσκει λόγο ποὺ δὲν εἶναι θόρυβος.

4. Ἀπὸ τὴν ἀνθρωπόκαινο στὴ συμβιόκαινο ἐποχὴ και πέραν: ἡ νοόκαινος προοπτική

Στὴν ἐποχὴ τῶν ἀλληλένδետον πολυκρίσεων και πολυμετασχηματισμῶν, ἡ ἀνάγκη κοινωνικὰ δημιουργικῶν λύσεων γίνεται ἐπιτακτική.

32. Θεία Λειτουργία Ἰωάννου Χρυσοστόμου.

Όμως δὲν ἀρκεῖ μία ἐλευθερία τοῦ κεφαλαίου – μία ἐλευθερία ὑπαρξιακῆς ἀσημαντότητας καὶ ἠθικῆς κενότητας. Χρειάζεται μετατόπιση ἀπὸ τὴν τεχνικὴ σὲ μία μορφή φρόνησης ποὺ κρίνει νοήματα, ὄχι μόνο ἀποτελεσματικότητες³³. Τὸ ἐρώτημα γίνεται ἱστορικό: Χρειαζόμαστε νέο διαφωτισμὸ ἢ ἐμβάθυνση τοῦ ἤδη ὑπάρχοντος; Μεταμοντερνισμὸ ἢ ὕστερη νεωτερικότητα; Ἡ μήπως ὑπερνεωτερικότητα, λόγῳ τῆς ψηφιακῆς ἐμβάθυνσης τοῦ πραγματικοῦ; Ἄν τὸ στοίχημα τῆς νεωτερικότητας ἦταν ἡ πραγμάτωση τοῦ ἀνθρωπισμοῦ, τὸ στοίχημα τῆς ὑπερνεωτερικότητας εἶναι ἡ ἐκ νέου ἐννοιολόγηση, προάσπιση καὶ ἀνάπτυξη τῆς ἀνθρωπινότητάς μας, ἐντὸς μιᾶς διττῆς, ὕλικῆς καὶ ψηφιακῆς (ὑπερ)πραγματικότητας.

Ἄν πράγματι ἀγγίζουμε τὸ ὄριο τοῦ ἀνθρωπόκαινου, ὀφείλουμε νὰ ἐργασθοῦμε γιὰ μία συμβιόκαινο συνθήκη: ἀνθρωπος, φύση καὶ μηχανὴ νὰ συμβιώνουν βάσει συγκεκριμένων ὑπερ-αξιών. Πιὸ στοχευμένα, μία νοόκαινο ἐποχή: συν-ποιητικὴ διάσταση φυσικῶν καὶ τεχνητῶν νόων, ποὺ δημιουργοῦν ποικίλες ἀλλὰ καὶ ἐνοποιημένες (ὑπερ)πραγματικότητες. Τὸ ὑπαρξιακὸ στοίχημα εἶναι νὰ θεμελιωθεῖ αὐτὴ ἡ προοπτικὴ στὶς πυρηνικὲς ἀξίες ποὺ θέλουμε νὰ διασώσουμε: ἀγάπη ὡς θέωση, ἐλευθερία ὡς ἰσοαυτονομία, αὐθεντικότητα ὡς δημιουργικότητα καὶ ὁμορφιὰ ὡς σωτηρία – μὲ τὴν πρωτοκαθεδρία τῆς ὑπερδιαλεκτικῆς ἀνάμεσα σὲ πρόσωπο καὶ σύνολο, ὥστε ἡ ἐνοποίηση νὰ μὴν διολισθαίνει σὲ ὁμογενοποίηση.

Ἡ Ὁρθοδοξία ἐδῶ δὲν ἀναπτύσσεται ὡς ἀντινεωτερικότητα, ἀλλὰ ὡς ὑπόμνηση ὅτι ὁ ἀνθρωπος δὲν ἐξαντλεῖται σὲ δικαιώματα καὶ ἐπιδόσεις, ἀλλὰ καλεῖται σὲ μετασχηματισμὸ, μεταμόρφωση, μετουσίωση – σὲ θέωση, σὲ αὐξηση δηλαδὴ τῆς ἀγάπης καὶ τῆς ἐλευθερίας ὡς σχέσεως³⁴. Καὶ ἐδῶ, ἡ ὀρθόδοξη ἔννοια τῆς συνεργίας γίνεται χρήσιμη: Ὁ ἀνθρωπος δὲν σώζεται/μεταμορφώνεται μόνος του, οὔτε μηχανικὰ ἀπὸ ἔξω· κινεῖται σὲ μία σχέση, ὅπου ἡ ἐλευθερία του ἐνεργοποιεῖται ὡς ἀπάντηση στὴν κλήση τῆς ἀγάπης. Ἄν μεταφράσουμε αὐτὸ τὸ μοτίβο στὸν ψηφιακὸ πολιτισμὸ, σημαίνει ὅτι δὲν ἀρκεῖ νὰ ρυθμίσουμε τὴν

33. F. Berardi, *The Soul at Work. From Alienation to Autonomy*, Semiotext(e), London 2009.

34. Vl. Lossky, *The Mystical Theology of the Eastern Church*, St Vladimir's Seminary Press, Oxford University Press, New York – Oxford 1976.

τεχνολογία· χρειάζεται να μεταβάλουμε τις κοινές μας πρακτικές, τὰ ἦθη, τις συλλογικές μας ἐπιθυμίες – να περάσουμε ἀπὸ τὴν κατανάλωση στὴ συμμετοχή, ἀπὸ τὸ προϊόν στὸ πρόσωπο.

Τί σημαίνει λοιπὸν αὐτὸ πιὸ συγκεκριμένα; Σημαίνει νὰ προσανατολισθοῦμε πρὸς μία σχεσιακὴ αὐθεντικὴ κοινωνικὴ εὐτοπία, σημαντικώτερη ἀπὸ μία μορφὴ ἐπίπλαστης εὐτυχίας. Σημαίνει νὰ δοῦμε τὴν ψηφιακὴ δημοκρατία, τὴν κοινωνικὴ καὶ περιβαλλοντικὴ δικαιοσύνη ὄχι ὡς θεματικὲς ἀλλὰ ὡς πνευματικὰ-πολιτικὰ πεδία ὅπου κρίνεται ἡ ἀνθρωπινότητά μας. Σημαίνει νὰ ἐπιλέξουμε μία διεθνοποιητικὴ πολιτισμικὴ συνύπαρξη (μὲ τὴν ἔννοια τοῦ ποιεῖν ὡς δημιουργεῖν), ὄχι μία μονομερῆ παγκοσμιοποίηση ἐξωτερικότητων. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι πρόσωπο σὲ σχέση καὶ καθ' ὁδὸν πρὸς συν-πραγματώση τῆς ἐλευθερίας του μαζί μὲ τοὺς ἄλλους. Σὲ αὐτὸ ἔγκειται καὶ ὁ σεβασμὸς πρὸς τὴ φύση, ὡς συνανήκειν σὲ μία (ὑπερ)τοπικότητα, πέρα ἀπὸ τὴν ψευδαίσθηση τῆς ἀτοπικότητας. Ἐπομένως, ἀντιστεκόμενοι στὸν κίνδυνο νὰ ὑπάρξουμε χρῆστες ὡς προϊόντα, ὀφείλουμε νὰ μεταβοῦμε ἀπὸ μία ἠθικὴ πεποίθησης σὲ μία ἠθικὴ εὐθύνης καὶ δημιουργίας.

Τί περιεχόμενο λοιπὸν θὰ δίναμε στὸ πρόταγμα τῆς μέγιστης εὐδαιμονίας στὶς ἡμέρες μας; Ποιὲς ἀξίες καὶ ιδέες, ἂν ὑπηρετοῦνταν ὀρθῶς ἀπὸ τὰ συλλογικὰ ὑποκείμενα, θὰ ὀδηγοῦσαν σὲ ριζικὴ ἀνακαίνιση τῆς σύγχρονης κοινωνίας; Οἱ ἐντάσεις ἀνάμεσα σὲ ἐλευθερία καὶ ισότητα θὰ μπορούσαν νὰ βροῦν δυναμικὴ ἰσορροπία ἐντὸς δημοσίων πολιτικῶν ποὺ ὑπηρετοῦν τὴν ἐλευθερία ὡς ἰσοαυτονομία; Πρὸς τοῦτο, εἶναι ἡ στιγμή νὰ ἀποφασίσουμε μὲ εἰλικρίνεια ποιά ἰσορροπία κρίνουμε ἰδανικώτερη ἀνάμεσα σὲ δικαιώματα καὶ ὑποχρεώσεις. Πρέπει νὰ φαντασθοῦμε τί σημαίνει νὰ ὑπάρχουμε σὲ μία κοινωνία ποὺ δὲν βασίζεται στὴν καταπίεση καὶ στὸν καταναγκασμὸ³⁵. Δὲν ὑπάρχει κοινωνία χωρὶς καταπίεση, ἀλλὰ πρέπει νὰ φαντασθοῦμε μία τέτοια κοινωνία προτοῦ μπορέσουμε νὰ τὴν οἰκοδομήσουμε.

Παραφράζοντας τὴ γνωστὴ προειδοποιητικὴ θέση τοῦ Ντοστογιέφκι, ποὺ αἰωρεῖται διὰ στόματος Ἰβάν στοὺς Ἀδερφοὺς Καραμάζοφ (1880)³⁶: «Ἄν ὁ Θεὸς δὲν ὑπῆρχε, τότε ὅλα θὰ ἐπιτρέπονταν», ποὺ

35. J. Acker, "Class, gender, and the relations of distribution", *Signs* 13, 3 (1988), σσ. 473-497.

36. F. Dostoyevsky, *The Brothers Karamazov*, Vintage Books, New York 1950.

ὕπονοεῖ μεταξὺ ἄλλων πὼς ὅταν ἀποσυνδέεται ἡ ἀλήθεια ἀπὸ κάθε δεσμὸ εὐθύνης ὅλα γίνονται ἐργαλειακά, κυνικά, ἀπλῶς διαχειρίσιμα, ὁ Γουίλιαμ Μπάροουζ³⁷ στὰ κείμενά του *Ἡλεκτρονικὴ ἐπανάσταση* καὶ *Γυμνὸ γεῦμα* φροντίζει νὰ αἰωρεῖται ἡ θέση πῶς: «Τίποτα δὲν εἶναι ἀληθινό, ἄρα ὅλα ἐπιτρέπονται. Ἡ γλῶσσα εἶναι ἓνας ἰὸς ἀπὸ τὸ διάστημα. Ὁ λόγος εἶναι τώρα ἓνας ἰὸς. Ὁ ἰὸς εἶναι ὁ λόγος». Ἡ τεχνολογία εἶναι μία γλῶσσα καί, ὅπως ὅλες οἱ γλῶσσες, διαμορφώνει τὴ σκέψη ἀλλὰ μᾶς ἐπιτρέπει καὶ νὰ σκεφτόμαστε τὸ ἀκόμη ἄσχετο. Ἄντι νὰ ἀναρωτιόμαστε ἂν ἡ τεχνητὴ νοημοσύνη μπορεῖ νὰ γίνεῖ ἀνθρώπινη, ἄς ἀναρωτηθοῦμε πῶς ἀναδιοργανώνει τὴν ἔννοια τοῦ νὰ εἶσαι ἄνθρωπος³⁸. Γιὰ νὰ τὸ ἐπιτύχουμε χρειαζόμαστε μία ἄμεση σχέση, τόσο ὀρθολογικὴ ὅσο καὶ φαντασιακὴ, τόσο πρακτικὴ ὅσο καὶ μυστηριακὴ, μὲ τὸ Εἶναι. Ὅχι ὡς ἀσάφεια, ἀλλὰ ὡς ἀναγνώριση ὅτι τὸ πρόσωπο δὲν ἐξαντλεῖται στὴν ὀρατότητα καὶ στὴν προβλεψιμότητα. Τὸ πρόσωπο ἔχει βάθος, καὶ τὸ βάθος εἶναι ὄρος ἐλευθερίας.

Ἄρα χρειαζόμαστε μία ἀπελευθερωμένη ψυχοτοπολογία τῆς καθημερινῆς ζωῆς μέσῳ προσώπων καὶ ὄχι ἀτόμων: οὐσιώδεις σχέσεις καὶ ὄχι τυπικὰ δίκτυα, ἐγκόσμια παρουσία καὶ ὄχι ἀποξενωτικὴ χρῆση –τόσο φυσικῶν ὅσο καὶ ψηφιακῶν–, ἡ ὁποία θὰ ἐκφράζει καὶ θὰ ἐκφράζεται ἀπὸ μία συναισθηματικὴ τοπογραφία ποὺ ἀναδύεται ἀπὸ τὴν οὐσιώδη ἐπαφὴ μὲ τὴ φύση, τὴ ροὴ τῆς θάλασσας, τὸ ὑψηλὸ τοῦ βουνοῦ, τὸ θεραπευτικὸ φῶς τοῦ ἡλίου, καὶ ἔτσι θὰ προασπίζεται καὶ τὴν ψηφιακὴ μας παρουσία ὡς αὐθεντικὰ ὀργανικὴ. Ὁ Καμὺ προτείνει τὴν ἐλευθερία ὡς πράξη ἀντίστασης³⁹. Ἐμεῖς προσθέτουμε: ὄχι ἀντίσταση ὡς αὐτοσκοπός, ἀλλὰ δημιουργικὴ ἀντίσταση ὡς μέσο ποὺ φέρει πρόταση πρὸς τὸν σκοπὸ καθ' ἑαυτὸν – ὑπερδιαλεκτικὴ κίνηση ἀπὸ τὴ θραυσματικότητα πρὸς τὴ σύζευξη ποὺ χωρεῖ ποικιλότητα. Νὰ ἐπιλέξουμε ἐλεύθερα αὐτὸ ποὺ ἤδη μᾶς ἔχει ἐπιλέξει: νὰ ὑπάρξουμε ὡς ἄνθρωποι ποὺ θεμελιώνουν τὴν ἐλευθερία τους στὴν ἑτερότητα.

37. W. S. Burroughs, *The Electronic Revolution*, Expanded Media Editions, Göttingen 1976· W. S. Burroughs, *Naked Lunch. The Restored Text*, Grove Press, New York 2001.

38. B. H. Bratton, *The Stack...*, ὄ.π.

39. A. Camus, *L'homme révolté*, Gallimard, Paris 1951.

Ἄς συμπυκνώσουμε τὰ παραπάνω σὲ τρία ἀνοικτὰ ἐρωτήματα:

α. Πῶς θὰ μπορούσαμε νὰ προασπίσουμε τὶς παραδοσιακὲς μορφὲς καὶ νὰ συναναπτύξουμε καινοτόμες μορφὲς γιὰ τὸ μέλλον τῆς συλλογικῆς αὐθεντικότητος, ὥστε οἱ κοινωνικὲς κατασκευὲς νὰ ἐστιάζουν στὴν ἰδανικώτερη δυνατὴ ἰσορροπία ἀνάμεσα στὶς προσωπικὲς ἐλευθερίες καὶ τὴ μεταξὺ μας ἰσότητά, χωρὶς νὰ μετατρέπουν τὰ πρόσωπα σὲ πληθυσμοὺς δεδομένων;

β. Πῶς θὰ μπορούσαμε νὰ καταπολεμήσουμε τὴν ἀνθρωπιστικὴ, πολιτισμικὴ καὶ περιβαλλοντικὴ κρίση, στοχεύοντας ταυτόχρονα στὴν κοινωνικὴ δικαιοσύνη – δηλαδή σὲ μία κοινωνία καὶ οἰκονομία ποὺ σέβεται τὴν κτίση ὡς δῶρο καὶ ὄχι ὡς ὄρυχεῖο;

γ. Πῶς συνδημιουργοῦμε πλαίσια καὶ δομὲς ψηφιακότητας καὶ τεχνητῆς νοημοσύνης ποὺ –μέσω συνεργασίας, συμπερίληψης, συμμετοχικότητας καὶ ποικιλότητας– θὰ ἀναπτύξουν εὐτοπικὰ τὴ διττὴ φύση τῆς ὑλικῆς καὶ ψηφιακῆς (ὑπερ)πραγματικότητάς μας, προστατεύοντας τὴν ἀνθρώπινη ἀξιοπρέπεια ὡς δυνατότητα σχέσεως κατ' εἰκόνα καὶ καθ' ὁμοίωσιν καὶ ὄχι ὡς θέαμα, καὶ τὸ κοινὸ ἀγαθὸ ὡς πεδίο κοινωνίας καὶ ἐλευθερίας;

Οἱ προκλήσεις τῆς ἐποχῆς μας μοιάζουν σισύφειες, ἀλλὰ δὲν εἶναι ἀνυπέρβλητες. Μέσω ἑνὸς ἀνανεωμένου σώματος ἐξἀνθρωπιστικῶν καὶ ἐκδημοκρατιστικῶν προωθητικῶν ἰδεῶν, ποὺ ὀδηγοῦν σὲ πρωτοποριακὲς προτάσεις πρακτικῶν καὶ πολιτικῶν, μπορούμε νὰ ἀντιμετωπίσουμε τὰ κρίσιμα ζητήματα, οἰκοδομώντας ἓνα πιὸ βιώσιμο, δίκαιο καὶ ἀνθεκτικὸ μέλλον ἀγάπης ὡς θέωσης, ἐλευθερίας ὡς ἰσοαυτονομίας, αὐθεντικότητος ὡς δημιουργικότητος καὶ ὁμορφιάς ὡς σωτηρίας. Τὸ μέλλον ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴ συλλογικὴ μας δυνατότητα νὰ σταθοῦμε στὸ ὕψος τῶν περιστάσεων ὑπερβαίνοντάς τες. Καθὼς ἀντιμετωπίζουμε αὐτὲς τὶς προκλήσεις, ἅς ἀντλήσουμε ἔμπνευση ὄχι μόνον ἀπὸ ἱστορικὲς μεγάλες στιγμὲς κοινωνικῆς δημιουργικότητος ἀλλὰ καὶ ἀπὸ μία πνευματικὴ βεβαιότητα ὅτι ἡ ἐλευθερία δὲν εἶναι τὸ δικαίωμα νὰ κάνω τὰ πάντα, ἀλλὰ ἡ δυνατότητα νὰ ἀγαπῶ, δηλαδή νὰ ὑπάρχω ἀληθινά. Ἡ ἐλπίδα δὲν εἶναι αἰσιοδοξία, εἶναι πράξη εὐθύνης. Γιατὶ ναί, τὸ ἱερό συνεχίζει νὰ κρύβεται στὸ νέο· καὶ ἡ μόνη μυθικὴ ἐποχὴ εἶναι πάντοτε τὸ μέλλον.

SUMMARY

Towards a Hyper-Dialectics of Humanness: Authenticity, Creativity, Artificiality

By Nikos Erinakis, *Assist. Professor*
University of Crete

This essay develops a philosophical proposal around creativity, authenticity, otherness, and love as the foundations of human existence, especially in the contemporary context between physical reality and digital hyperreality. Authenticity is not understood as an individualistic trait of self-expression or self-promotion, but as an existential consequence of responsibility that is realized in relation to others. Freedom presupposes morality and otherness, while love emerges as an ontological mode of existence rather than a simple emotion.

Technology is not treated as a neutral tool, but as a vehicle for worldviews that reshape the concept of humanness, knowledge, and relationships. The dominance of images and spectacle threatens the creative distinction of logos and the ontological depth of experience, simply reinforcing self-referentiality, profit-seeking surveillance, oppressive heteronomy, and instrumental homogenization. In response to this dystopian situation, an asceticism of attention (*nēpsis*) is proposed as a practice of creative liberation and resistance to algorithmic manipulation.

The essay concludes with a vision of hyper-dialectical eutopia, a transition from the anthropocene to a symbiocene and noocene perspective, where humans further develop their humanness co-creatively, through a humanizing and democratizing, mildly technophilic, use of artificial intelligence, based on values of love-as-responsibility, authenticity-as-creativity, and freedom-as-equautonomy, with the aim of a society of relationships between persons rather than spectacles of personae.